

POSTAVENÍ OSOB S POSTIŽENÍM V PRÁVNÍM ŘÁDU STARÉHO ŘÍMA

(Příspěvek k dějinám speciální pedagogiky)

Jan Michalík

Anotace

Stať přináší nové informace o právní (a faktickém – skutečném) postavení lidí se zdravotním postižením v údobí staré Římské říše. Poprvé v České republice jsou ve speciálně pedagogické a pedagogické produkci uváděny (napsány) údaje o právních aspektech (institutech) upravujících způsobilost k právním úkonům v daném období. Článek si všímá i postavení (působnosti) opatrovníka těchto osob. Jako celek přináší nové údaje svědčící o skutečném postavení lidí se zdravotním postižením ve Starém Římě.

Klíčová slova

Starý Řím, opatrovnictví, výchova postižených, právo.

Summary

The status of disabled people in the legal system of the Roman Empire

The paper provides new information about the legal (and also factual) status of disabled people at the time of the Roman Empire. For the first time in the Czech Republic, data about legal aspects concerning the rights of people with disability at that time are presented in a publication of special educational and educational character. The article also deals with the statues, and role of guardians of these people. As a whole the paper allows new insight in the true status of the disabled in the Roman Empire.

Key words

The Roman Empire, guardianship, education of disabled people, legal system.

Mezi úkoly každé vědy, tedy i vědy speciálně-pedagogické patří soustavné studium vlastní historie. Stejně tak i ve speciální pedagogice, v rámci studia vlastních dějin, se odkaziva projevoval zájem o život handicapovaných v různých obdobích vývoje lidské společnosti.

Historií péče o lidi se zdravotním postižením se zabývaly především „legendy“ speciální pedagogiky jako Čáda, Zeman, Herfort, Chlup, ale i další jako Sovák, Edelsberger ap. V údobí konstituování československé speciální pedagogiky (defektologie) přispěly tyto práce mj. i k profilaci oboru jako samostatné vědní disciplíny. Příspěvky výše uvedených i dalších autorů postihly široké období vývoje lidstva až po etapu, která bývá zjednodušeně (a přiznejme, že i značně nepřesně) nazývána dobou „moderní péče o handicapované“. Z autorů poslední doby připomeňme zejména velmi podrobnou práci Titzlova (2001).

Zevrubným shrnutím většiny těchto prací dospějeme k názoru, že nejčastějším obecným vyjádřením tendencí v historickém přístupu k lidem s postižením je snaha o členění dosavadních společenských epoch do určitých etap vyjadřujících, dle názorů autora, převládající model vztahů dané společnosti k lidem s postižením. Tak hovoří Sovák (1980) o stadiu péče represivní, azylové, preventivní a konečně o již zmíněné moderní péči. Obdobné členění přináší Edelsberger (1964), který uvádí tři vývojové stupně „více či méně organizované péče o postižené osoby – původní péči represivní, později rehabilitační a současné úsilí o péči preventivní“.

Toto členění pro svou povšechnost a jistou schematičnost nemůže dnes již stačit nárokům na objektivní historické poznání. Jakkoliv vystihuje **obecné** rysy postavení lidí s postižením v daných údobích, nepřihlíží dostatečně k rozdílům v organizaci, socioekonomické úrovni a modelům chování té které společnosti. V mnoha poválečných pracích pak je pohled na lidi s postižením podáván pod úhlem jejich příslušnosti k „vykořisťované třídě“ a tím je jejich postavení predikováno jaksi *a priori*, bez hlubšího vysvětlení.

Obecným jevem v této části speciálně-pedagogické literatury je pohřichu práce s prameny *de facto* jen z oblasti výchovně vzdělávací, často jen beletristické. Jen minimálně je využito dalších pramenů, zejména z oblasti právní a ekonomické. O jejich významu sice nepochybuje Edelsberger (1964), ale pro jejich soustavnější vytěžování v oblasti speciální pedagogiky se dosud udělalo velmi málo.

Naznačené přístupy jsou zvláště patrný při hodnocení epochy starověkých států, zejména Řecka a Říma. Přitom právě z těchto dob se zachoval relativně

dostatečný počet pramenů pro objektivní zkoumání postavení handicapovaných¹.

Obecně bývá období Římského státu považováno za jedno z nejkřutějších v zacházení s lidmi s postižením. Tento obraz přejala i značná část autorů dějin speciální pedagogiky. K tomu je možno uvést např. následující příklady: „V Lykurgových zákonech i v zákonech římských bylo stanoveno, že otec rodiny má právo ihned zabít narozené dítě... V Římě je vložili do košíků a pohodili do Tibery.“ (Sovák, 1980). Popelář (1957) připouští určité náznaky individuální péče „o defektní individua, zvláště z kruhů bohatých a mocných“, ovšem jen z „důvodů sobeckých“. Chlup (1923) poukazuje rovněž na odkládání dětí (Tibera, mléčný sloup v Římě) a uvádí praktiky období hlubokého mravního úpadku Říma, s nímž se setkáme za dominátu a principátu. Tehdy skutečně docházelo v určitých případech k ještě většímu znetvořování postižených, kteří tak měli pro svého pána vyžebrot větší obnos. K tomu opět Chlup (1923): „Byl to celý trh na takové ubožáky ‚forum morionum‘, kde prodavači dostávali za podařený exemplář až tisíc zlatých“. Již v roce 1911 uvádí Fediuk (1911): „Společnost lidská dlouho chovala se ke slabomyslným velice macešsky. Starověk je prostě utracoval, aby nebyli v pozdějším svém věku přítěží...“

Ve své době přínosem pro historii speciální pedagogiky se stala stat „Metodická východiska dějin speciální pedagogiky“ publikovaná pod vedením Edelsbergera v roce 1974. Zde je postavení handicapovaných v Římě charakterizováno více méně obecným konstatováním „neduživé děti byly utracovány...“

I letmý náhled na literaturu publikovanou téměř po celé minulé století ukazuje, že dlouhá léta byla generace pedagogů a speciálních pedagogů vedena ve svém uvažování daným směrem. Názory formované vlivem výše uvedené a další literatury výrazně ovlivňují postoje speciálně-pedagogické veřejnosti dodnes. I u dnešních studentů speciální pedagogiky přetrvává názor, jenž je možno zjednodušeně charakterizovat vděčným literárním a mediálním obrazem římského „palec dolů“. Nepatřičnost takového náhledu na věc je po našem soudu dvojnásobná.

Jednak jde o vytváření stereotypů v pohledu na historii speciální pedagogiky, jenž je v rozporu s požadavkem vysoké odbornosti a kritického historického přístupu každého absolventa speciální pedagogiky. Možná ještě více je takový pohled nebezpečný svým drtivým odsudkem, kterým provází vše, „co bylo před námi“. U některých jedinců, zvláště mladšího věku, tak může i nechtěně

¹ Je ovšem pravdou, že dnešní generace autorů, včetně autora této stati, trpí handicapem, který právě sestavu zde uváděných klasiků speciální pedagogiky netrápil – jde o (ne)znalost latiny. A překladů např. právních textů do českého jazyka je jen velmi malý počet.

vzbuzovat dojem, že nyní v „období moderní péče“ o handicapované je námi prováděná rehabilitace tím nejlepším, co lidstvo může pro občany s postižením dělat. Pro obdobný „pyšný“ náhled není při pohledu na skutečnou praxi mnoha speciálně-pedagogických zařízení žádný důvod. Autor této stati poukázal na uvedené nebezpečí příkladem v učebním textu pro studenty speciální pedagogiky.² (Michalík, 2003)

Vrátíme-li se k období starého Říma, zjistíme, že celá záležitost (jako mnoho dalších) je poněkud složitější. Nepochybně k výše popsaným případům v nemalé míře skutečně docházelo. Stejně tak nemohou být tato tvrzení schopna pokrýt celou složitost postavení lidí s postižením v Římě.

Římská říše představuje jedno z nejpozoruhodnějších impérií v dějinách lidstva. Za takřka 1000 let trvání (cca 500 př. n. l. – 500 n. l.) prošel římský stát formami kmenového uspořádání, republiky, císařství až po závěrečný rozpad na dvě části. Vedle mnoha dalších atributů je pro starý Řím charakteristická (na rozdíl od mnoha dalších starověkých i středověkých států) existence relativně univerzálního a uceleného právního systému. Římská právní vzdělanost položila základy rozvoje práva takřka ve všech evropských zemích, mj. i u nás, a dodnes se k jejím výsledkům odborná juristická veřejnost hlásí.

Jakkoliv se i právo během trvání říše nutně měnilo, nalezneme v jeho kodifikacích i část odpovědí na otázky postavení lidí s postižením. Především musíme vyjít z charakteristiky římské rodiny jako základního společensko-ekonomického společenství. Vzájemné vztahy uvnitř římské rodiny (*familia*) charakterizovalo především monokratické právní i faktické postavení otce rodiny (*pater familias*) nad všemi ostatními členy. Vyjádřením tohoto výjimečného postavení byla moc otcovská (*pater potestas*) stejně jako moc manžela (*manus*). Moc otcovská zahrnovala:

- právo disponovat životem a smrtí podřízených dětí (*ius vitae necisque*)
- právo odložení novorozenců (*ius exponendi*)
- právo předat podřízené děti do otroctví (*ius venendi*)

² V ústavu sociální péče ve městě S. nastoupil v roce 2001 do funkce nový ředitel. Zanedlouho se vyskytly otázky, na které hledali někteří vychovatelé marně odpověď. Ještě před příchodem nového vedení ústavu poskytoval dodavatel plen a plenkových kalhotek obyvatelům ústavu ročně sponzorský dar v řádu několika málo desítek tisíc korun. Je třeba dodat, že ve velkých ústavech může činit hodnota podobného nákupu až několik set tisíc korun ročně. V „našem“ ústavu došlo po změně vedení i ke změně dodavatele plenek. Nový dodavatel žádné peníze do „kulturního fondu“ obyvatel ústavu neposkytoval. Otázka, kterou si pokládají pracovníci zařízení, může znít například takto: Jakým automobilem jezdí ředitel ústavu?

Samozřejmostí byla úplná moc otce v otázkách majetkoprávních. Je zřejmé, že právo rozhodovat o životě a smrti neměl otec rodiny pouze ve vztahu k dětem handicapovaným, nýbrž ke všem.

Vysvětlení můžeme hledat jednak v odlišných kulturně-společenských náhledech na hodnotu lidského života, jednak i v charakteristice rodiny jako ekonomického společenství. Právě obava o zajištění životních podmínek pro rodinu, vedla často ke zmíněnému odkládání dětí³. Nejednalo se proto jen o handicapované, v obdobné situaci např. bývaly i později narozené dcery. Tato praxe měla ihned zpočátku jistá omezení, která ukládala otci před případným odložením dítěte poradit se se sousedy (jakási rada starších). Celkově byla tato praxe postupně výrazně omezována a již za císařství se na obsah moci otcovské pohlíželo spíše jako na povinnost vůči členům rodiny. Za císaře Konstantina bylo právo usmrtit dítě změněno na mírné tělesné trestání (*ius teniter castigandi*). Stejně tak i právo za císařství považovalo odložení dítěte za trestný čin. Zabití dítěte se pak posuzovalo jako vražda příbuzného (*parricidium*).

Dalším institutem, s nímž se v římském právu setkáváme a jenž se bezprostředně týkal i osob s postižením, bylo poručenství (*tutela*), resp. kuratela (*cura*).

Oba instituty znal již legendární Zákon XII. desek (*Lex duodecim tabularum*)⁴, který byl dle legendy vystaven již v 5. stol. př. n. l. vystaven na Fóru a obsahoval základní normy soužití tehdejší nerozvinuté agrární společnosti. Oba se postupně významně rozšiřovaly co do formy i obsahu. Tak časem zahrnovaly zejména následující formy poručenství a kurately:

- poručenství nad ženami a nedospělci (*tutela mulierum et impuberum*)
- opatrovnictví nad šílenými (*cura furiosi*)
- opatrovnictví nad ochromenými – zejména tělesně (*cura debilium*)
- opatrovnictví nad marnotratníky (*cura prodigi*)

Velký význam pro ochranu práv zejména osob duševně nemocných měla zmíněná *cura furiosi*. *Lex duodecim tabularum* ji popisuje jako „*cura agnatorum et gentilium*“, tedy opatrovnictví agnátů a rodových příslušníků. Za agnáty je

³ O nic jiného se de facto nejedná i v dalších kulturách – viz Čína a její problémy.

⁴ Zákoník, v němž bylo v polovině 5. století př. n. l. kodifikováno římské obyčejové právo. Desky obsahovaly ustanovení práva soukromého, civilního procesu i práva trestního. Základní zásadou byla nedotknutelnost soukromého vlastnictví. Vcelku platila rovnost svobodných občanů před zákonem. Předpisy byly stanoveny kasuisticky, podány lapidárně stručným slohem, starobylým jazykem. Zachovaly se jen zlomkovitě jako citace u spisovatelů.

třeba považovat nejbližší příbuzné. Zřizovala se nad osobou duševně nemocnou, což v té době nepochybně zahrnovalo minimálně i některé z forem mentálního postižení. Podstatou kurately byla snaha chránit tuto osobu v majetkových vztazích. Při jejím vzniku se pořizoval soupis majetku, v případě vzniku pohledávky opatrovance vůči opatrovníkovi byla k dispozici žaloba, kterou bylo možno se domoci některých práv, která vznikla za trvání kurately. Opatrovník jednal v záležitostech svého svěřence zpravidla sám, právo však počítalo s tzv. „světlymi okamžiky“ (*intervalla delucida*) nemocného, během kterých se připouštěla svobodná vůle handicapovaného.

Velmi podrobně se o tomto druhu kurately dočteme v ustanoveních C. I. C., Justinianův kodex (*Corpus iuris civilis* – C. I. C.)⁵, který je zcela původním pramenem práva starého Říma. Dosud nebyl (s výjimkou jedné části – Institucí, jakési učebnice práva) přeložen do českého jazyka.⁶

Jistou zajímavostí se zdá ustanovení *Lex duodecim tabularum* o ustanovování kurátorů osobám marnotratným, jež bezdůvodně hýří vlastním majetkem. Tito byli po dobu, kdy „nepříčetnost“ trvala, postaveni na roveň osobám duševně nemocným. Domněnku, že Římané přes častější užívání pojmu *furiosi* (šilený) rozeznávali i další formy mentálního postižení, potvrzuje občasně užití slovního spojení typu: „*furorem vel dementia*“, které můžeme přeložit jako „šilení a slabomyslní“.

V čl. XXV⁷ je pojednáno o kurátorech osob šilených a marnotratníků (*de curatore furiosi vel prodigi*):

⁵ Corpus iuris civilis (CIC – soubor občanského práva) je pozdní označení souboru zákoníků, který byl pořízen na příkaz císaře Justiniana v 1. polovině 6. století. Zvláštní kompilační komise, v čele s vynikajícím právníkem Tribonianem, sestavila ze spisů klasických právníků a z císařských konstitucí a zákonů, které přizpůsobila podle potřeby své době, postupně tři sbírky:

^a *Institutiones* čili *Elementa* z roku 533, učebnice občanského práva o čtyřech knihách

^b *Digesta* (uspořádané souborné dílo) čili *Pandectae* (všeobsáhlé knihy) z roku 533, zákoník o padesáti knihách (rozhodující část díla)

^c *Codex repetitae praelectionis* (*Codex Iustinianus*) z roku 534, zrevidovaný starší císařský zákoník z roku 529 o dvanácti knihách

⁶ V tomto směru zůstal autor statě odkázán na historické tisky Státní vědecké knihovny v Olomouci. Za laskavý překlad vybraných částí upravujících kuratelu, které jsou uvedeny v této statí, vděčí a děkuje panu doc. PhDr. Luboru Kysučanovi, Ph.D., skutečnému znalci (nejen textů) starého Řecka a Říma. (Jedná se o syna dlouholetého pracovníka a vedoucího olomoucké Katedry speciální pedagogiky doc. Jaroslava Kysučana.)

⁷ Všechny zde uvedené překlady pocházejí z výtisku Státní vědecké knihovny Olomouc: Corpus Iuris Civilis Academicum ... Tom. I. et II. / Auctore Christoph. Henr. Freiesleben

Imp. Iustinianus A Iuliano pp.

„Protože některé lidi postihne neštěstí trvalého šílenství a jiné zase jen blouznivost, která občas poleví a v některých chvílích zcela pomine – v čemž je velký rozdíl, neboť ti první mají jen krátké jasné chvílky, zatímco ti druhí delší – řešili už naši předkové otázku, zda pravomoc kurátora trvá i v těchto pauzách – jasných chvilkách mezi stavy šílenství. Zda končí při ústupu blouznivého stavu a znovu se obnovuje při novém náporu choroby.

A proto my, bedlivě zvažující obě strany problému, ustanovujeme (protože u těchto postižených lidí nikdy není zcela jisto, kdy jsou úplně zdraví – kdy je úplně uzdraví – zda na dlouhou či jen nejbližší dobu – a dále není možné určit u člověka stojícího na pomezí šílenství a normality, v jaké oblasti se bude pohybovat častěji a zda v této oblasti setrvá po delší dobu), aby kurátorská péče nebyla ukončena ani těm, u nichž se zdá, že šílenství již téměř pominulo, nýbrž aby tato péče trvala tak dlouho, dokud duševně nemocný žije, poněvadž téměř není období, v němž by postižení tohoto druhu definitivně ustoupilo. Avšak v obdobích, kdy je postižený zcela zdravý, se nemusí kurátor o nic starat. V této době může postižený, pokud je při smyslech, ujmout se i dědictví a vykonávat všechny věci, které přísluší vykonávat zdravým lidem. Jestliže by se však nemoc znovu ohlásila svými příznaky, je třeba povolát kurátora k jednání. Kurátor by měl být proto jmenován natrvalo a měl by mít pravomoc, kdykoliv se nemoc znovu objeví, aby se totiž z ustanovování kurátora nestala častá až směšná záležitost, a aby nebyl tolikrát odvoláván, kolikrát byl předtím jmenován.“

Z obšírné citace je patrná až úzkostlivá snaha tehdejšího zákonodárce postihnout všechny známé situace, které v životě duševně nemocného mohou nastat, a zvážit jejich právní relevanci. O významu, který byl funkci kurátora přikládán, svědčí i obava o zlehčení výkonu funkce, ke kterému by mohlo dojít příliš častým odvoláváním a zpětným jmenováním.

Opatrovnictví nad ochromenými zahrnovalo zejména osoby tělesně a smyslově postižené. Zřizovala se co do rozsahu vždy podle konkrétních okolností toho kterého případu.

Je skutečností, že odborné právní texty zdůrazňují především ochrannou funkci vzhledem k majetkoprávním záležitostem svěřence. Ovšem logicky můžeme dovodit, že péče o majetek handicapovaného měla přímý vliv i na jeho životní podmínky, tedy i možnosti výchovy, vzdělávání ap. Potvrzení nalezneme

alias Ferromontano I. U. D. et Consil. camer. Saxo-Goth. et Altenb. Coloniae Munatianae [Basel]: Sumptibus Emanuelis Thurneysen, 1775.

mj. v ustanovení o povinnostech poručníka ve formulaci: „*Poručník má povinnost radou a pomocí střežit nejen majetek, ale i tělo a blaho choromyslného. Poručník choromyslného je stanoven vynesením rozhodnutí.*“

Další potvrzení této zásadní domněnky nalezneme v českém překladu součásti C. I. C., Justiniánových Institucí, pořízeného někdy v roce 1562 (Grégr 1867). V kapitole 14 nalezneme následující ustanovení o poručnickém opatrování: „*Ochrana pak poručníka podle vypsání Servia jest právo a moc nad člověkem svobodným k ochraňování jeho, kterýž pro věk sám sebe ochraňovati nemůže, právem městským daná i poručená.*“

Je třeba konstatovat, že tato povinnost se nepochybně vztahovala i na další případy poručnictví a opatrovnictví, jak jsou uvedeny v kapitole 23:

„*Blázniví také a marnotratní lidé, ačkoli by starší nad 25 let byli, však v opatrování neb ochraně krevních přátel podle práva římského zuostávají*“ a

„*Těž na mysli zmámeným, hluchým, němým a kteří ustavičně v nemocech jsou, proto, že svých věcí řídit nemohou, ochráncové dávání bytí mají*“.

Ukázek z překladu římských textů do staročestiny jsme použili ze dvou důvodů. Jednak pro potvrzení naší teze o postavení handicapovaných ve starém Římě, jednak proto, že vliv římské vzdělanosti na život v Českých zemích ve středověku není bez zajímavosti.

Co se týče dalších ustanovení v C. I. C. zákon rovněž osvobodil od obecné občanské povinnosti přijmout výkon funkce poručníka či kurátora osoby „*nevidomé, neslyšící, němé a slabomyslné či trvale neduživé*“.

Vzhledem k tomu, že každá, i zdravá žena, musela být trvale v poručenství nějakého muže, zákon nepředpokládal, aby duševně postižené ženě byl ustanovován speciální kurátor. Péče o choromyslnou matku je ze zákona povinností syna, neboť „*jakkoliv je nestejná jejich (matky a otce) pravomoc úřední, existuje povinná láska dětí k oběma rodičům*“.

Poručníka stanovoval *praetor*, tedy úředník výkonné moci s rozsáhlými pravomocemi. Před rozhodnutím o přidělení poručníka či kurátora se musel podrobně seznámit s důvodem potřeby takového kroku, zvláště u osob šilených a slabomyslných. Ustanovení kurátora se chápalo jako krok ulehčující občanské břímě nemocných osob. Tedy stejně jako je tomu v moderních právních řádech, kdy teoreticky má být při řízení o způsobilosti k právním úkonům zvýrazněna ochranná funkce tohoto institutu vzhledem k člověku s postižením.

Dnešní právní řád už ovšem neuznává možnost pořídit člověku s postižením opatrovníka či poručníka závětí. Římské právo veřejné více ctilo vůli (zpravidla) otce člověka s postižením. Opět viz C. I. C.: „*Pokud slabomyslnému potomkovi*

*staršímu 25 let ustanoví otec v závěti pěstouna, toho musí prétor potvrdit a zachovat tak otcovu vůli...*⁸

V závěru je možno se ještě zmínit o výslovném právu nemocného člověka učinit platnou závěť: „*Slabomyslný má právo učinit závěť, nemůže ji však sám sestavit. Má právo sestavit závěť, neboť si může napomoci vyhledat právníka (zplnomocněnou osobu) nebo důvěrníka, vždyť tito jsou vyhledáváni i příčetnými (duševně zdravými lidmi), kteří sami se nevyznají v úředních záležitostech.*“ (čl. LXXV).

Z popsanych, byť značně neúplných, poznatků o existenci institutu kurately ve starém Římě je zřejmé, že zjednodušený náhled na slabomyslné jako jedince odsouzené k smrti či živoření neobstojí. Tak jak se vyvíjela římská společnost, rozvíjelo se i právní zakotvení ochrany a práv těchto osob v právním řádu, tedy i v reálném životě. Zjednodušeně řečeno, pokud by všichni postižení byli odkládáni „*trans Tiberi*“, nemělo by římské právo zapotřebí upravovat tak obšírně právní vztahy opatrovnictví a poručenství. Jsme si vědomi toho, že tento příspěvek představuje toliko „první náhled“ na danou problematiku. Přesto, dle našeho názoru, přináší sdostatek důkazů o tom, že dosud převládající náhled na postavení lidí se zdravotním postižením v období Římské říše, jak byl dosud tradován v převážné většině pedagogických a speciálně pedagogických publikací, do budoucna neobstojí.

Samozřejmě, že uvedené informace považujeme nutně za kusé a vyžadující další zpracování. Jistým příslibem je např. zjištění, že studenti právnických fakult se s římským právem nadále seznamují⁹ a lze očekávat zájem některého z nich o tyto, z pohledu celého systému, dílčí otázky. Pro speciálně-pedagogickou historiografii je jejich význam zřejmý.

⁸ Problematika opatrovnictví osob zbavených způsobilosti k právním úkonům je v současnosti bolestnou stránkou ingerence veřejné moci do práv mentálně postižených. Proto autor statí navrhl do znění návrhu Národního plánu podpory a integrace občanů s postižením, který vláda ČR schválila v srpnu 2005, i tento úkol: *Novelizovat příslušné ustanovení občanského soudního řádu týkající se zbavení a omezení způsobilosti k právním úkonům tak, aby rodič dítěte, o jehož způsobilost se jedná, měl ex lege právo být pověřen výkonem funkce opatrovníka, nebránil-li tomu zvláštní důvody.*

⁹ Například na Právnické fakultě UP v Olomouci je v kurzu římského práva uváděna i otázka „Způsobilost k právním úkonům – pohlaví a vady jednotlivce“.

Literatura

- C. I. C. – Corpus iuris Civilis. Kodex iustinianus repetitae praelecti oniv.
Edelsberger, L., Pajdlhauser, A., Štejerle, L. Speciální pedagogika defektologická, Praha, 1964.
Edelsberger, L. Metodická východiska dějin speciální pedagogiky. Příloha časopisu Otázky defektologie, roč. 17, 1974/75.
Fediuk, L. Z historie péče o slabomyslné, Knihovna Komenského, Zábřeh n. Moravě, 1911.
Grégr, E. Justiniana ciesaře Ustanovenie a naučenie, Praha, 1867.
Heyrovský L. Dějiny a systém soukromého práva římského, Bratislava, 1927.
Chlup J. Osud zmrzačeného dítěte, Brno, 1923.
Ludvík, F. Dějiny defektologie. Praha, 1956.
Michalík, J. *Postižení, společnost, právo*. In. Ludíková, L. Renotierová, M. Speciální pedagogika, UP Olomouc, 2003.
Popelář, B. Přehled vývoje a praxe teorie speciální pedagogiky, Praha, 1957.
Sovák, M. Nárys speciální pedagogiky, SPN Praha, 1980.
Titzl, B. Člověk s postižením v dějinách, Praha, 2001.
Vančura, J. Úvod do studia soukromého práva římského, II. díl, Praha, 1923.
Zeman, J. Dějiny péče o slabomyslné, Praha, 1939.

Mgr. PaedDr. Jan Michalík, Ph.D.
Katedra speciální pedagogiky
Pedagogická fakulta Univerzity Palackého
jan.michalik@upol.cz